

Het Nederlandse secularisatieproces

Een anti-climax na de verzuiling

René Cuperus

Medewerker van de Wiardi Beckman Stichting en eindredacteur van *Socialisme & Democratie*

In Nederland verloopt het waardendebat tegen een heel andere achtergrond dan in Vlaanderen: het seculariseringsproces van de Nederlandse samenleving. René Cuperus pleit voor een dialoog tussen christenen en gesecculariseerden.

In Vlaanderen, althans in *Samenleving en politiek*, laat zo nu en dan een boeiend debat op over de erfenis van de jaren zestig. Of het nu gaat om de rondborstige denkstijl van Louis Tobback, die de 'achtenzestig-mentaliteit' zwart-op-wit onder vuur nam, of om de verfijnde analyses van Mark Elchardus: progressieve, permissieve waarden moeten het ontgelden [1].

Vanuit Nederlands perspectief is dit debat opmerkelijk. Aan de ene kant is het zeer herkenbaar. Ook in Nederland kan men spreken van een publieke discussie met als inzet de rehabilitatie van het 'gewone' gezin, van 'burgermansfatsoen' of van ouderwets plichtsbesef. Van links tot rechts is er sprake van een licht ontnuchterde terugtred uit de *permissive society* (zo die er al ooit is geweest). Gebeten hond is de zelfontplooiingsideologie uit de wilde jaren zestig/zeventig, met als gepercipieerde bijproducten: doorgeschoten individualisme en het verval van normen en waarden of het verwilderen der zeden. Deze 'contra-revolutie' wordt in Nederland polemisch vooral gedragen en tegen links ingezet door de thans oppositionele christen-democratie en door een groepje conservatieve intellectuelen binnen de liberale VVD [2].

Bijzonder aan het debat in Vlaanderen is dat het sterk onder druk lijkt te staan van de impact van het rechtspopulistische gedachtegoed van

het Vlaams Blok. Elchardus bepleit eerherstel van de 'oude waarden van oud links', juist omdat het Vlaams Blok electoraal zou profiteren van de afstand tussen het libertaire gedachtegoed van links en de arbeidersklasse als natuurlijke basis van links [3].

Opmerkelijk vanuit Nederlands perspectief is bovendien dat dit debat juist zo driftig in Vlaanderen wordt gevoerd. Op het eerste gezicht laten *flower power* en België zich moeizaam associëren. Vergeleken met Nederland lijkt België niet of nauwelijks door het jaren-zestig-virus aangehaakt te zijn. Staat tegenover een land met een vrije seksuele moraal en coffeeshops niet een land met een 'Bond van Grote en Jonge Gezinnen' en het meest intensieve Lourdes-bezoek? Karikaturale beelden, zeker, maar niet onjuist. En is het niet zo, dat de huidige politiek-institutionele crisis niet een te weinig aan jaren-zestig-erfenis in België demonstreert, zo permitteer ik mij Hollands-brutaal op te merken. Moet de opstand tegen regenten en magistraten niet nog plaatshebben en is het niet nog steeds wachten op een kritisch-libertaire pers?

Hoe het ook zij, het 'moraaldebat' in Vlaanderen loopt langs andere breuklijnen dan in Nederland. Is het in Vlaanderen met name de dreiging van het Vlaams Blok met zijn xenofobie en rechtspopulisme dat het debat lijkt te bepalen (en

inmiddels de 'witte opstand' en al het raadselachtige waar dit voor staat), in Nederland is het decor veeleer de ontzuiling, de secularisatie en de wording van een multiculturele samenleving. Deze ontwikkelingen hebben in Nederland publiekelijk de vraag doen rijzen naar de gemeenschappelijkheid van de moraal in een post-christelijke, gefragmenteerde samenleving. Welke normen en waarden houden een samenleving uiteindelijk bijeen, op welke minimale moraal steunt modern burgerschap? In deze beschouwing wil ik schetsen in welke mate Nederland gesecculariseerd is geraakt en hoe de beoordeling en perceptie daarvan een moraaldebat in Nederland ontketend heeft en beïnvloedt [4].

Vooraf zij gemeld, dat anders dan in Vlaanderen, de Nederlandse sociaal-democratie geen sterke antiklerikale traditie kent. De PvdA heeft altijd opengestaan voor diverse levensbeschouwingen. Men vat het socialisme niet als afzonderlijke levensovertuiging op, maar meer als politiek-programmatische oriëntatie, steunend of voortvloeiend uit bijvoorbeeld het humanisme, jodendom, katholicisme of protestantisme. Zogeheten 'rode dominees' hebben een aanzienlijke rol in de Nederlandse sociaal-democratie gespeeld.

Exit 'Nederland Domineesland'

Wat zich momenteel in Nederland lijkt voor te doen - en dat valt op zichzelf toe te juichen - is, wat ik zou willen noemen, een ontwaken uit de winterslaap van onverschilligheid. De metamorfose van 'Nederland Domineesland' in één van de meest seculiere of geloofsafvallige landen ter wereld is lang begeleid geweest door een angstvallige radiostilte. Alsof er een taboe rustte op het benoemen en problematiseren van deze ontwikkeling. De kerken leken aan zichzelf genoeg te hebben. Men was druk bezig een zinkend schip organisatorisch en theologisch voor kapseizen te behoeden. Dit werd begeleid door een defensief en verongelijkt humeur. De gesecculariseerde kerkverlaters op hun beurt verklaarden godsdienst en christendom tot non-thema. Laconiek en geestloos werd het wegwijzen van het christendom in Nederland gadeslagen.

Wat zich nu, in het publieke debat over de

moraal, lijkt aan te dienen is een hernieuwde dialoog tussen de erflaters van het Nederlandse christendom en diegenen die zich daaraan ontworstelden. Die dialoog zal, om te beginnen, vooroordelen en karikaturen kunnen ontmaskeren: gesecculariseerden blijken allesbehalve 'van God los' en christenen blijken niet langer de romanfiguren uit het werk van Jan Wolkers en Maarten 't Hart. Belangrijker nog is dat zo'n dialoog over 'de staat van onze beschaving' om twee redenen urgent is. In de eerste plaats is het zaak ons publiek meer expliciet te bezinnen op aard en karakter van onze samenleving en op de krachten die daarop inwerken. Wat nodig is, is een zo onbevangen mogelijke discussie over de nogal uit elkaar lopende maatschappijdiagnoses die momenteel - meer of minder uitgesproken - in omloop zijn. De politiek, die hierin eigenlijk zou moeten voorzien, verzaakt op dit punt nogal. Haar overheersend technocratische en economistische inslag is ook hier een sta-in-de-weg.

Zo'n debat over verschillende maatschappijdiagnoses vergt, naar mijn smaak, het verlaten van twee 'denkloopgraven': die van het christelijk alarmisme en die van een overmoedig hodiecentrisme (een oppervlakkige gerichtheid op het heden alleen). Wat ik bedoel is dit. Als mijn gevoel mij niet bedriegt, is de houding die veel moderne christenen kenmerkt die van een vertwijfeld cultuurpessimisme. Men ziet de uitspraak 'Als God niet bestaat, is alles geoorloofd' als het ware bevestigd in de hedendaagse samenleving. Men constateert moreel verval, zedenverwildering, beschavingsregressie. Los van de merites van deze visie (daarover later meer), is het risico van deze alarmistische houding dat men in louter 'buitenwereldse' apathie vervalt. Aan de andere kant staat het prototype van de reflecteloze (post)moderne mens, die niet gehinderd door enige kennis van verleden en traditie, hedonistisch geluk najaagt en meent dat hij bezig is 'de wereld opnieuw uit te vinden'.

Beide houdingen schieten tekort waar het gaat om een publieke bezinning op het *quo vadis* van onze cultuur. En zo'n bezinning is des te urgenter, omdat we in dit turbulente fin-de-siècle aan de vooravond lijken te staan van grote transformaties. Althans, alom wordt ons een tijd

van ingrijpende en structurele maatschappelijke omwentelingen aangezegd. Globalisering, hyper-individualisering, de arbeidsarme samenleving, het informatie-tijdperk: de komst van het nieuwe Millennium wordt ons met stemverheffing voorgehouden. Het toekomstige mensbeeld - dat van de ontwortelde informatiebewerkende netwerker - leidt zonder veel empirische onderbouwing al bijna een eigen leven. Flexibele mobiliteit is het nieuwe sleutelwoord. De mens breekt door de fysieke grenzen van tijd en ruimte heen. Hij zal net zo *footloose* worden als het internationale bedrijfsleven en iedereen die zich niet minstens tot Nobelprijs-niveau schoolt, kan het in de nieuwe productiviteits-standenmaatschappij wel vergeten. Kortom, de notie dat 'alles aan het veranderen is' neemt welhaast pathologische vormen aan.

Ik gruwel van dit type trenddenken, omdat het volstrekt a-historisch is en het 'kneedvermogen' van mens en samenleving eindeloos oprekt. Het gaat voorbij aan de in de geschiedenis opgeslagen collectieve ervaringen, de *trial and error*-wijsheid van onze voorouders. Daarbij schetst het een volstrekt deterministisch toekomstbeeld, dat door CDA-ideoloog Donner eens fraai 'de oude predestinatie in een modern gewaad' is genoemd: mensen hebben geen vat op de gang der dingen; 'de toekomst' rolt als een molensteen over hen heen. Toch is het dit denken dat vandaag de dag, voortgestuwd door commercieel belang en mediadynamiek, uiterst dominant is. Als tegenwicht in dit 'hysterische tijdperk' lijkt me een dialoog tussen christelijke en gesecculariseerde 'cultuurdragers' over de grondslagen van onze cultuur en over 'wat mensen bindt' dan ook van niet te onderschatten betekenis.

Zo'n dialoog moet starten bij een goed begrip van wezen en gevolgen van het secularisatieproces, juist omdat voor veel christenen het wegvallen van het christendom als *pars pro toto* geldt in hun diagnose dat het met de beschaving bergafwaarts zou gaan. In deze beschouwing probeer ik aan te geven dat deze voorstelling van zaken misleidend is. De stelling die ik daarbij betrek is dat de secularisering in Europa, maar vooral in Nederland verder voortgeschreden is dan men gewoonlijk aanneemt, maar dat die secularisering tegelijkertijd minder ingrijpend is dan velen ver-

moeden.

Vermeend nihilisme

Om met dat eerste te beginnen. Almaar duidelijker wordt dat de massale opstand tegen het 'instituut kerk' uitgedraaid is op een massaal afscheid van het geloof zelf. We zijn getuige van het ontstaan van een postchristelijk tijdperk. Na de scheiding van kerk en staat - bij volle kerken - en na de massale kerkverlating vanaf de jaren zeventig - met behoud van godsgeloof - is het secularisatieproces een nieuwe fase ingegaan en massaal doorgedrongen tot op 'het niveau van de persoonlijke 'zingeving'. Secularisatie, hier met name opgevat als verdwijnend geloof in God of het 'transcendente', is niet langer filosofische voorstelling, maar sociologische werkelijkheid geworden.

We beleven, dramatisch gesteld, een Nietzscheaans moment in onze cultuur: God wordt massaal dood verklaard. Dat wil zeggen: het geloof in een *jenseitig* hiernamaals, in een zingeving die over het hier en nu heenreikt, dit alles lijkt meer en meer te verdampen. Bij de crypto-agnostische gesecculariseerde meerderheid van de bevolking, maar ook - als ik het goed zie - binnen de moderne theologie.

Het wegvallen van de traditionele zingeving, uit zich - geheel in het spoor van de Duitse filosoof Friedrich Nietzsche - in een toenemende angst voor (vermeend) nihilisme. Het moraal-debat met zijn *moral panic* over normverval en beschavingsregressie, boekwinkels vol esoterica; men zou dit kunnen zien als reacties op het steeds meer ontluikende besef dat God en godsdienst weggwijnen uit onze cultuur. Ook andere verschijnselen zouden onderhuids en op een fundamenteeler niveau verband kunnen houden met het verdwijnende transcendentie-geloof. Wat te denken van het ontstaan van een meritocratische stressmaatschappij waarin - scherper dan ooit - concurrentie en individuele prestatie de bezweringen lijken van een 'nieuw sterfelijksbesef'. Of hoe de megalomane impact van de massamediacultuur te duiden? Vormen de media niet de 'nieuwe hemel op aarde', waarbij mediabekendheid fungeert als nieuwe zaligverklaring? En past in dit rijtje ook niet de pseudo-religie van ecolo-

gie en duurzaamheid: niet God, maar de natuur als beteugeling van onbeheerste groei en menselijke overmoed? En is dit alles ook niet het decor waartegen wij in Nederland ons publiekelijk afvragen 'wat is de grondslag of gemeenschappelijkheid van onze moraal'?

Het verlies van het hiernamaals

De vraag is nu of de constatering van verdwijnend godsgeloof geen grove vertekening van de gevolgen van het secularisatieproces is? Ik ben bang van niet. En het is op zijn minst nuttig dit radicale beeld eens tot ons door te laten dringen, tegen alle agnostische en theologische ver sluiering in.

Veel wijst erop dat we nu definitief in Nietzscheaanse tijden zijn aanbeland. De uitspraak 'God is dood' die Nietzsche Zaratoestra in de mond legde, klinkt altijd wat dramatisch en grotesk, maar hij maakt wel duidelijk waar we het over hebben. Ten opzichte van het traditioneel godsbeeld van het christendom (in termen van Schepper, Verbond en Verlossing) leven we in een de facto atheïstische samenleving. Niet Mulisch' *Ontdekking van de Hemel*, maar 'Het Verlies van het Hiernamaals' lijkt een treffende typering van wat er gaande is. Voor Nederland valt de stelling dat God massaal wordt dood verklaard op diverse manieren en niveaus aanne melijk te maken.

Alleen al een blik op de uitstalling van een doorsnee boekhandel spreekt boekdelen. De serieuze boeken over christendom en filosofie worden overwoekerd door een enorme hoeveelheid esoterica van allerlei slag. Van 'pendelen' tot de dolfinnen van prinses Irene, van zingeving à la René Diekstra tot *De Celestijnse Belofte*. Dit vormt een aardige barometer voor de stand van de 'laatste antwoorden' en de existentiële speurtocht van de hedendaagse burger. Die lijkt totaal post-christelijk te zijn geworden. De God van het christendom is vervangen door allerhande noties van nieuwe spiritualiteit en kosmisch bewustzijn: de Oibibio-gekte.

Maar er zijn meer opmerkelijke post-christelijke verschijnselen. Wat te denken van de volstrekt seculiere 'herdenkingsbijeenkomst' die onlangs werd gehouden voor de verongelukte inzit-

tenden van dat Dakota-vliegtuig? Of van een uiterst curieuze commerciële begrafenisbeurs, met als laatste trend de totale esthetisering en privatisering van de eigen dood. 'Koop nu alvast uw eigen doodskest in de kleur en met de spreuken van uw voorkeur, hij leven ook te gebruiken als boekenkast'. En dan heb ik het nog niet eens over de rood-witte Ajax-supporters-as die men kan uitstrooien over de oude grasmat van stadion De Meer (Adieu De Meer). Zelfs in de omgang met dood en rouw - bij uitstek het domein van 'laatste vragen' - ontwikkelt zich een zuiver seculier regime. Of dit zich volledig door zal zetten, hangt af van hoe met name de naoorlogse *baby boom*-generatie zal omgaan met *rites de passage* als de eigen dood: ouders en grootouders worden nog kerkelijk ter aarde besteld, de kinderen werden meestal al niet meer gedoopt, wat zullen deze pioniers van de buitenkerkelijkheid doen met de eigen dood? Een vermoedelijke vooraankondiging hiervan biedt de sterfte van relatief jonge mensen aan AIDS: buddies in plaats van priesters en een 'Aids Memorial Day' met een seculier *memento mori* van aaneengeregen 'quilts' zonder traditionele religieuze referentie. Als God en godsdienst al bij ziekte, leven en dood aan het verdampen zijn, dan hebben we het niet over het topje van de ijsberg, maar over de ijsberg zelf: persoonlijke zingeving heeft zich voor velen losgezogen van het besef van God en een hiernamaals.

De wraak van de verzuiling

Dit soort verschijnselen en trends maken de werkelijkheid zichtbaar die schuilt achter de koele statistiek van het roemruchte *Secularisatierapport* (1994) van het Sociaal en Cultureel Planbureau, een overheidsorganisatie die de sociaal-culturele veranderingen in Nederland in kaart brengt en rapporteert. Dat rapport bracht niet alleen de kwantitatieve omvang van secularisatie en onkerkelijkheid in Nederland nog eens aan het licht, maar impliciet ook de consequenties hiervan voor de sfeer van persoonlijke zingeving. Driekwart van de Nederlanders zal in de nabije toekomst buitenkerkelijk zijn en volgens SCP-onderzoeker J. Becker valt dat uiteindelijk gelijk te stellen met 'ongelovig' en 'niet-christelijk'. Er is

volgens hem een vrij harde causale relatie tussen buitenkerkelijkheid en op den duur geloofsafval. Als we dan ook nog bedenken dat het christelijk geloof een tamelijk intensieve opvoeding veronderstelt - afgezien van het type EO-bekering van junks en hoeren - dan lijkt de toekomst van het oude, vertrouwde christelijk Nederland getekend.

Dat het secularisatieproces massaal de persoonlijke levenssfeer zou hebben bereikt, demonstreert ook een nieuwe term die de theoloog Houtepen voor de Nederlandse situatie heeft bedacht. Hij spreekt van agnosme als een verschijnsel dat zich massaal zou hebben verspreid. Agnosme staat dan voor een leefvorm waarbij men God links laat liggen of van hem niet langer weet heeft. Anders dan het agnosticisme, dat een theoretisch beargumenteerde positie ten opzichte van God veronderstelt, gaat het bij 'agnosme' om een tamelijk geestloos afscheid van God en christendom: 'God hoeft niet meer zo nodig'. Nederland lijkt op dit punt een curieuze gidsrol te vervullen. Secularisatie heeft hier zijn duidelijkste gezicht gekregen in de gestokte overdracht van het christendom van de generatie van verzuiling en wederopbouw aan de 'protest-generatie' van *babyboomers*. Men zou dit de wraak van de verzuiling kunnen noemen. Nergens werd het christendom zo benepen, repressief en intolerant geleefd als in het verzuilde Nederland, nergens werd er dan ook zo hard van weggerend. Het conflict tussen de vooroorlogse generatie en hun wild gekapte *offspring* veroorzaakte een kaalslag in de overdracht van geloof en christelijke traditie. Met vergaande en tamelijk unieke consequenties. Want met het wegvallen van kerk en geloof voor vrijwel een gehele generatie is het christendom geleidelijk aan verdwenen uit de sfeer van opvoeding, onderwijs en zingeving. Het kwijnt meer en meer uit de 'culturele canon' van de samenleving weg. Of zoals de historicus Peter van Rooden het eens stelde: 'Op den duur wordt politiek bedreven, geld verdiend, onderwijs gegeven, kunst geschapen en medische zorg aangeboden alsof er geen God bestaat' [5].

Neo-christendom

Het merkwaardige feit doet zich nu voor dat de hierboven geschetste ontwikkeling zich tot

binnen de (Nederlandse) theologie lijkt af te spelen. Ik ben absoluut geen kenner op dit terrein, maar neem verbaasd waar hoe hedendaagse theologen de 'God uit mijn jeugd' inmiddels schijnen te hebben doodverklaard. En dan heb ik het niet over een orthodox-fundamentalistisch godsbegrip, maar over het elementaire godsbegrip van kerk en catechismus: God als betekenisvol transcendent 'Opperwezen'. De exegese van de Bijbel heeft inmiddels zulke symbolische en metaforische vormen aangenomen, dat men op de vraag of er überhaupt een God bestaat - toch de kernidee van het christendom - eigenlijk niet meer kan antwoorden. Aan het woord God wordt geen beschrijvende inhoud meer gegeven. De traditionele opvatting is verlaten, zoveel is duidelijk, maar een nieuwe betekenis lijkt niet te zijn uitgekristalliseerd. Herman Philipse duidt deze wending in de theologie in zijn *Atheïstisch Manifest* (1996) aan met 'semantisch atheïsme'; je zou dat met godsverbastering kunnen vertalen. Philipse mag dan wat grofbesnaard argumenteren en niet ontkomen aan een zeker 'filosofisch fundamentalisme', hij heeft hier wel een punt. Het godsbeeld van het christendom is in de moderne theologie zodanig gefragmenteerd, gehumaniseerd en geïndividualiseerd geraakt, dat het de volgende conclusie uitlokt: men gelooft er zelf eigenlijk niet meer in. Niks openbaring, maar naar een woord van Kuitert: 'Alles over boven komt van beneden'. Hij bedoelde dit niet zo, maar deze notie is wel heel erg letterlijk realiteit geworden. De idee van een goddelijk hierna-maals en van een transcendente, bovennatuurlijke werkelijkheid die dwingend verbonden is met menselijke strevingen hier en nu lijkt door theologen te zijn verlaten. In plaats van het christelijk geloof uit de kerkelijke catechismus is het christelijk geloof tegenwoordig zoiets als 'existentieel humanisme'. De daarbij behorende taal is gedrenkt in een soort Vrijmetselaars-retoriek; God als innerlijke kracht, als antwoord op het niet-zichtbare, als uitdrukking van het 'geheel' (zie hiervoor bijvoorbeeld de theologen Doude van Troostwijk en Goud in het religieus-socialistisch tijdschrift *Roodkoper* in debat met Philipse). Het christendom en godsgeloof lost zich op in een sterk subjectief - en daarmee collectief bete-

kenisloos - metaforisch spreken. Daarbij moet men zo'n beetje Hebreeuws kunnen spreken om de finesses van dit 'neo-' of postmoderne christendom nog te kunnen begrijpen.

Is het dan een wonder dat het beeld van 'het algemeen betwijfeld christelijk geloof' (Kuitert) zo trefzeker gekozen bleek, al was het maar als aanduiding van de vervreemding tussen kerkelijke intelligentsia en kerkgangers? Hoe dan ook, de 'erosie van binnenuit' - de doodverklaring van het godsbegrip van catechismus en Vaticaan - toont aan tot hoever de secularisatie is voortgeschreden. Moderne theologen doen denken aan de theologen uit de *Naam van de Roos*-achtige roman *Het Godsbewijs* van Jill Paton Walsh. In confrontatie met het wereldbeeld van rationalisme en wetenschap gaat men zover overstag dat het godsgeloof tot een betekenisloze abstractie wordt opgerekt. De Kampense hoogleraar Evangelistiek De Lange concludeert dan ook veelzeggend dat "veel christenen - semi-geseculariseerd als ze zijn - vandaag wat vergeten zijn. Ook hun wereld en hun wereldbeeld draaien om henzelf. (...) Zij zijn het theocentrische perspectief - dat wat hen bij uitstek tot religieuze mensen maakte - voor een groot deel kwijtgeraakt" [6].

Een beschavingsoptimum

Hierboven werd gesteld dat de secularisering wel eens verder zou kunnen zijn voortgeschreden dan men doorgaans aanneemt - de conceptie van een hiernamaals lijkt te verdampen en het traditionele godsbegrip is verlaten. Tegelijkertijd lijkt de kloof tussen geseculariseerden en christenen kleiner dan gedacht. Gelovigen mogen er niet langer vastomlijnde, coherente geloofsvoorstellingen op nahouden; voor geseculariseerden geldt dat zij niet bepaald als aanhangers van een materialistisch wereldbeeld kunnen worden gezien. Veeleer zijn er tekenen te bespeuren van existentieel tob- en spiritueel zoekgedrag, hoe curieus ook. Uit onderzoek blijkt dan ook dat de meeste mensen zich niet willen vastleggen op al te stringente uitspraken over het bestaan van een hogere macht of het opperwezen. Men heeft de kerken weliswaar de rug toegekeerd, maar houdt vol dat er 'iets' is. Sommigen zien in dit soort onderzoeksuitkomsten het bewijs dat de mens

'van nature' een religieus wezen is, hunkerend naar zingeving en antwoorden op 'laatste vragen'. Die waarneming gaat dan samen met een tamelijk uitgerekte definitie van religie. De existentiële sensaties die elk weldenkend en -voelend mens kent (ontzag voor kosmos, geboorte en natuur; esthetische ervaringen, de humorvolle absurditeit van het bestaan e.d.) worden tot godsdienst-zonder-godsbegrip of 'onzichtbare religie' gebombardeerd. Hoe dit ook zij, christenen en geseculariseerden lijken elkaar te naderen in een soort existentieel humanisme, waarbij het 'iets' van de agnost niet zelden samenvalt met het subjectieve godsbegrip van de moderne christen.

De bevrijde mens?

Wat in het bijzonder opvalt is de luidruchtige aarzeling op de grens van een nieuwe bewustwording. Men hoeft zich ervoor zich aan te passen aan de nieuwe levenshouding die men er inmiddels massaal op na is gaan houden, één waarin voor de traditionele zingeving niet langer plaats is. Voor het daarbij behorende nieuwe existentieel besef: 'we hebben maar één leven en daarin niets dan elkaar' lijkt te worden teruggeschrikt.

Zo heeft het wegvallen van christendom en God voor een meerderheid van de bevolking allesbehalve tot triomfalisme aanleiding gegeven. Er is weinig te zien van - wat theoretisch denkbaar zou zijn geweest - de hejubeling van de ultieme bevrijding van de mens. Men zou zich het volgende levensgevoel hebben kunnen voorstellen: 'Eindelijk van God verlost treedt dan nu de autonome, soevereine mens naar voren. Eindelijk kan de mensheid de eigen bestemming ter hand nemen, onbespied door een almachtig opperwezen. Eindelijk is het repressieve systeem van godsdienst ontmaskerd als fictie en illusie; voor het eerst in de wereldgeschiedenis kunnen wij, die de religie ontstegen zijn, de werkelijkheid en elkaar onbevange waarnemen en tegemoet treden'. Weinig van dit alles.

Er is een verklaring voor het feit dat er geen lofzang op de van God bevrijde mens wordt aangeheven. Die zou kunnen liggen in wat men de postmoderne conditie noemt, de vertwijfelde balans die we opmaken van de 20ste eeuw. Simpel

gezegd komt het hierop neer: hoe te geloven in de mens als 'maat der dingen' en de mens als nieuwe morele autoriteit in een eeuw die gebrandmerkt wordt door Verdun en de Holocaust? De naoorlogse Europese verzorgingsstaten worden wel eens beschouwd als het hoogtepunt van beschaving. Er valt misschien veel te zeggen voor die stelling, maar onder alle verkregen welvaart en levensgeluk gaan wel forse littekens en trauma's schuil, die een onbevangen geloof in vooruitgang en de goedheid van de mensheid danig hebben verstoord.

Het seculariseringsproces mag dan niet zijn uitgemond in overmoedig triomfalisme, het is wel gepaard gegaan met de realisering van een voorlopig beschavingsoptimum, in de vorm van de Europese sociale rechtsstaten. Hoewel het moderniseringsproces in algemene zin (liberalisme, rationalisering en industrialisering) daaraan ten grondslag ligt, zijn het vooral de naoorlogse instituties die het gezicht ervan bepalen. Europa heeft, *sadder and wiser*, als het ware geleerd van het collectief lijden in de 20ste eeuw en onder het motto 'dat nooit meer' instituties in het leven geroepen als de verzorgingsstaat en een pluralistische democratie. Die hebben ervoor gezorgd dat wat wij nu in Nederland meemaken aan welvaart, vrijheid en minimalisering van het lijden (hoe kwetsbaar en onvolmaakt ook) *uniek is in de geschiedenis*. Het seculariseringsproces is daarbij geen sta-in-de-weg gebleken. Integendeel, kun je zelfs zeggen. Historisch gezien zou men namelijk de polemische stelling 'hoe meer secularisatie, des te meer "bijbelse gerechtigheid" kunnen verdedigen. Is immers niet de tragiek van het christendom dat veelal seculiere bewegingen (liberalen, socialisten, vrouwenbeweging) de idee van 'naastenliefde voor allen' op het christendom hebben moeten veroveren? De geschiedenis en veelvormige praktijk van het christendom is, daar gaat het om, te beladen en controversieel om deze als garantie te zien voor gerechtigheid en goedertierenheid onder de mensen. Veeleer wijzen deze uit dat tussen zingeving en moreel en sociaal handelen, tussen christendom en moraal allesbehalve een eenduidige relatie bestaat. Paul Cliteur en de moraaltheologen hebben hier het theoretisch gelijk aan

hun zijde: tegen veler intuïtie in bestaat er geen oorzakelijk verband tussen godsdienst en moraal.

De meest in het oog springende illustratie daarvoor vormt nu juist Nederland, dat als het meest geseclariseerde land aan de top staat van de 'beschavingsindex' zoals de VN die samenstelt. Dit overwegend positieve beeld wordt nog eens bevestigd in het laatste *Sociaal en Cultureel Rapport* - nooit eerder in de geregistreerde geschiedenis is er zo'n harmonie geweest tussen ouders en kinderen - of in de recent verschenen studie *Het verhaal van de moraal*, waarin empirisch wordt aangetoond dat de sociale en morele cohesie in Nederland uiterst vitaal en stabiel is [7]. Niet zingeving, maar instituties als het recht, het arbeidsethos of waarden betreffende onderwijs, het gezin en solidariteit zijn hiervan de feitelijke pijlers, zoals ook de civilisatietheorie van historisch-sociologen als N. Elias en A. De Swaan aantoonst.

Sociaal vakantievieren

Tegen dit decor bevreemdt het alarmistische cultuurpessimisme in christelijke kring. Dat men het seculariseringsproces als zodanig betreurt, valt goed te begrijpen. Minder begrijpelijk is dat men de culturele en politiek-maatschappelijke gevolgen van het seculariseringsproces niet onbevanger onder ogen wenst te zien. Men laat de intuïtie 'Zonder god(sdienst) is alles geoorloofd' zwaarder wegen dan de feitelijke 'anti-climax' van het seculariseringsproces. Zonder veel bewijslast stelt men een 'Sodom en Gomorra' vast. Dat is echter meer fata morgana dan werkelijkheid.

Wonderbaarlijk is nu juist dat onze samenleving bij alle stormachtige veranderingen in deze eeuw zo'n hoog beschavingsniveau heeft weten te bereiken en behouden (dat betreurenswaardig genoeg tot nog toe beperkt is gebleven tot ca. 80% van de bevolking). Het opmerkelijke van het seculariseringsproces blijkt te zijn dat het niet gepaard is gegaan met crisisverschijnselen van morele of sociale aard. De waarden en normen van de beschaafde, ontwikkelde moderne samenleving zijn hecht verankerd in instituties, sociaal gedrag en leefwijzen; deze geïnternaliseerde 'algemeen maatschappelijke en christelijke deug-

den' blijken tamelijk robuust in een omgeving van permanente maatschappelijke verandering en toenemende pluriformiteit en blijken zich op een ander niveau te bevinden dan op dat van zingeving.

Wat ik tot slot wil zeggen is dit: een cultuurpessimistische houding ten opzichte van de huidige Nederlandse samenleving geeft geen blijk van een diepgeworteld historisch besef. Evenmin demonstreert het alertheid in het licht van de revolutionaire ontwikkelingen die op de huidige samenleving afstormen. Olie-multinational Shell heeft eind 1996 zijn nieuwe 'global scenarios' voor de komende 25 jaar gepresenteerd. In die toekomstscenario's wordt in problematiserende zin gesproken van 'European welfare holiday'. Europa zal - zo wijst de kristallen bol van Shell bijna onweerlegbaar uit - in de nabije toekomst gedwongen worden zijn 'sociaal vakantieviere' op te geven. Wat we te zien zullen krijgen is een voortgezette en verhevigde sanering en herstructurering van de huidige verzorgingsstaat. Het tegenwicht dat in onze huidige cultuur bestaat tegen een totalitair economisch nutsdenken en tegen een 'meritocratische verharding' van sociale verhoudingen staat daarbij op het spel.

We staan, zoveel lijkt wel duidelijk, aan de vooravond van een uiterst kritieke periode waar het gaat om het behoud van enig sociaal en moreel maatschappelijk cement. Het gevaar dreigt dat het christelijk cultuurpessimisme - als gevolg van een misleidende interpretatie van het secu-

lariseringsproces - onbedoeld in Angelsaksische richting koerst en samen gaat vallen met de ideologie van de 'tevreden meerderheid'. Daarin worden sociale en morele vraagstukken niet als sociaal, maar louter als individueel probleem waargenomen. Dat zou een forse discontinuïteit betekenen in de Europese cultuur.

En dat terwijl de ethische en sociale noties uit het christelijk erfgoed - in christelijk-sociale of sociaal-democratische gedaante - juist in de nabije toekomst de echte vuurproef moeten doorstaan. Zal de idee van 'naastenliefde voor allen' blijvend verdedigd worden?

-
- [1] Zie bijvoorbeeld 'een antwoord aan Louis Tobback en Mark Elchardus' van Koen Raes: 'Wat is dat toch met '68?'. In: *Samenleving en politiek*, jg. 2/1995, nr.10 - december, blz.36-44.
- [2] Kenmerkend hiervoor is het themanummer 'Conservatisme niet langer taboe' van *Civis Mundi*, tijdschrift voor politieke filosofie en cultuur (oktober 1996), met bijdragen van vooraanstaande 'liberale' intellectuelen uit Nederland.
- [3] Zie Raes, blz.37.
- [4] Dit artikel is, in enigszins gewijzigde en verkorte vorm, eerder verschenen in het dagblad *Trouw*, in de serie 'De toekomst der religie' ('Letter & Geest'): R. Cuperus, 'Hoe meer secularisatie, hoe meer bijbelse gerechtigheid', 16 november 1996, blz.18-19.
- [5] Zie P. Van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990*. Bert Bakker, Amsterdam, 1996, blz.111.
- [6] In: P.B. Cliteur e.a., *Cultuur, politiek & christelijke traditie*. Callenbach, 1996, blz.174.
- [7] M. Bovens en A. Hemerijck (red.), *Het verhaal van de moraal. Een empirisch onderzoek naar de sociale bedding van morele bindingen*. Boom, 1996.